

ПОПУЛЯЦІЯ, СПІЛЬНОТА, ГРОМАДА – ТРИ ВАЖЕЛІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.

Стаття присвячена аналізу процесу етногенезу у сучасну епоху глобальних трансформацій. Автор показує чинники, які розвивають буття етносу зі стадії популяції до нової якості - спільноти із самосвідомістю та етнонаціональної культурою та до стадії громади - інституціонального існування. Ключові слова: етноси, етногенез, етнокультурні групи та фактори етногенезу.

Тема природи та сутності етносу, його ролі в історії, дуже актуальна, хоч і дискусійна. Домінуюча в західній науці точка зору, що етноси – рання (біологічна) стадія до цивілізаційного, або національного суспільства, змінюються іншими формами співтовариств (нації, громадянство, профспілки), була відхилена масовими подіями останніх десятиріч. Спроби на практиці подолати етнічні відмінності (злиття людства в нові надетнічні спільноти) виявились марними. Значні глобальні зміни не подолали, а навпаки пробудили енергію солідарності та пошуку етнічних корнів, що набуло назву «Етнічне відродження», або Ренесанс і актуалізувало необхідність усвідомлення механізму процесу перетворення багаточисельної маси індивідів на групу з високою включеністю в події, які стосуються умов її існування. З другого боку, в філософській вітчизняній літературі, особливо в учбовій, знову відтворюється робінзонада: антитеза суспільство-людина, розкритикована ще К.Марксом. Вивчаючи ці процеси як соціолог, автор зіткнувся з низкою питань: а) не визначеність основних понять етнології та етнічних процесів, без чого не можлива розробка інструментарію емпіричних досліджень; б) відсутні якісь узгоджені підходи по головних аспектах теми.

Автор вважає найбільш доцільним використовувати категорію «етнонаціональні» групи та процеси як родові поняття, яке охоплює всі можливі різновиди та стадії етнічних та національних феноменів. Свою позицію з питання співвідношення термінів «етнос» та «нація», «етнічність» і «націо-

нальність», «етнокультурні» та «етносоціальні» групи та явища автор висловив в інших своїх роботах [1].

Метою цієї статті є подолання вузькодисциплінарних розбіжностей етнографії, етносоціології, етнопсихології, демографії, культурології, історії, етнополітології й знайти можливість міждисциплінарного підходу до теми етногенезу. Така роль під силу тільки філософії як загально теоретичної та методологічної науки. **Друга мета статті**, не занурюючись в глибини історії, де можна розгубитися в різноманітті прикладів, знайти чинники, які обумовлюють людей групуватися в етнонаціональні співтовариства. Автор хоче відповісти на два головних питання: 1) Чи є етнонаціональні угруповання уявленими спільнотами або вони реально існують? 2) Ким є представники цих груп: носіями об'єктивних антропологічних та культурних рис, чи суб'єктами соціальної дії та історії?

Люди в суспільстві взаємодіють не як індивіди, а як представники соціальних груп. Вони згуртовані в різні соціальні спільноти (і етноси один з них) в рамках яких спроможні жити. «Людина» – це узагальнене філософське поняття, яке фіксує особливості людського РОДУ та його відмінності від інших родів. Людство з самого початку було різноманітним, подібно всім живим істотам на нашій планеті. **Популяції**, які ми вважаємо первинною формою етносу та етногенезу, відображають видове різноманіття людства як роду. Категорія популяція, яка застосовується в демографії, охоплює основні біопсихічні та культурні відмінності етносу, спільні антропологічні риси, які закріплюються історично та передаються генетично. Тому спільність походження та родовід стають чинниками етнічної ідентифікації в складних суспільствах. Вони досліджувались в роботах з культурної та расової антропології, також соціобіологами і демографами. Популяція може розглядатися як загальна назва стадії номінальної етнонаціональної групи, коли самосвідомість та соціально-психологічна єдність ще не сформовані, а взаємозв'язки природні. На цій стадії представники етносу є носіями об'єктивних антропологічних та культурологічних рис. На перших шаблях історії

людства всі популяції існували окремо, не змішувалися і рідко контактували між собою. Межі популяції були Айкуменою світу, краєм землі, що закріплене в багатьох міфах. Приналежність до етносу на стадії популяції була самоочевидною (підсвідомою) і не потребувала додаткових підстав. В ті часи існування етносу більш залежало від природних факторів ніж соціальних. Таким чином, популяційний розподіл дозволяє вивчати окремі етноси як носіїв спільних рис та ознак.

З переходом від споживацьких суспільств до виробничих, популяції стали розростатися і закріпили за собою певні території. Почалися війни з підкоренням одних етносів іншим, створюються поліетнічні династичні держави, де популяції перетворюються в **етнонаціональні спільноти** з внутрішніми соціальними зв'язками і згуртованістю, соціально-психологічним почуттям «МИ», стійкою етнічною самосвідомістю і знанням своєї відмінності від інших етнонаціональних угруповань. Етнічна єдність є запорукою виживання у природних та історичних умовах, вона є засобом адаптації та розвитку соціального організму у всі часи. Спільнота є формою колективної ідентичності та солідарності, яка ґрунтується на соціальних діях і відносинах між членами спільноти і з членами інших спільнот, як представниками даної групи.

Головним фактором етногенезу на цій стадії стають етнокультурні та соціальні процеси. Це було можливим завдяки компактному розселенню етносів та збереженню стратифікаційної дистанції в міжетнічних відносинах. Що можна дослідити через назви вулиць, селищ, прізвища, імена тощо. В той же самий час почалися процеси асимілювання (примусові та добровільні) і змішаних (гетерогенних) шлюбів, міграції в інші країни.

Тому зараз вважається доречним поділяти етнічну популяцію на стійке ядро з свідомою ідентичністю і бажанням її зберегти в нащадках та периферійні кола, куди входять не тільки діти, а також подружжя змішаних родин. Концепція «*етнічних ядер*» поширена не тільки в сучасній демографії, а також в етнології та політології. Наприклад. Е Сміт доводить, що Етнічність була

однією із можливих моделей організації суспільства починаючи з третього тисячоліття до нашої ери і до сьогодення. А процес формування модерних націй йшов на основі реально існуючих добре згуртованих та самосвідомих відокремлених груп, які він називає етнічними ядрами двох типів латеральними (аристократичними, горизонтальними) та демотичними (вертикальними).[2, 48, 70-76].

В сучасному суспільстві в епоху глобалізації, масових міграцій, самовизначення етнокультурної ідентичності, вільного вибору шлюбного партнера,-- подальше збереження популяцій стає дуже гострим питанням. ***Збереження етнічної популяції*** (хоч би на тому ж рівні), на погляд автора, ***можливе при таких умовах:***

- Локальне, компактне або автономне проживання етнічних груп в межах держави, захищене законодавством;
- Збереження традиційних гео кліматичних умов та професійних занять для корінних етносів;
- Перевищення кількості гомогенних (в етнічному складі) шлюбів над гетерогенними;
- Розширеному або простому відтворенню (репродукції) етносу: коли народження превалює над смертністю;
- Збереження позитивного балансу між імміграцією та еміграцією представників даного етносу за межі країни для постійного проживання

При тривалій зворотній пропорції останніх двох тенденцій виникає загроза депопуляції, це стосується зараз всіх етнонаціональних меншин та корінних народів України. *Показниками популяційного потенціалу етносу* та його характеристиками у цьому аспекті можуть бути такі: чисельність, демографічний склад, родинний склад та доля гомогенних шлюбів, вид розселення, строк проживання на цій території, головні демографічні тенденції.

Етнічна культура стає основним чинником та ознакою розподілу на етнічні спільноти та групи як для дослідників, так і для самих представників

цих груп. До її складових можна віднести цінності, соціальні норми, комунікаційні практики та мови, народну та художню творчість, релігійні та побутові традиції і обряди, повсякденні звичаї. Ця спадщина передається наступним поколінням в процесі соціалізації в родині та закладах освіти і через мистецтво. На їх основі, через усвідомлення спільності цих рис і формується самосвідомість та ментальні настанови (Habitus – П. Бурд'є), які виникнувши, починають грати головну роль в угрупованні членів популяцій (носіїв гомогенних статичних та функціональних ознак) в етнічні спільноти. Почуття спільності формує етнічну самосвідомість, а бажання продовжувати спільне життя породжує солідарні дії та громадські рухи, що потребує інституціональної форми, якою є етнічні та релігійні громади або інститут громадянства.

Для характеристики спільнот звернемося до наукової спадщини. Першим розподілив соціальні відносини на «суспільство» та «спільноту» Ф.Тьонніс за характером зв'язків. Він ввів в науковий обіг поняття «спільнота», яке розглядалося їм як «соціальне коло». Взаємодія індивідів в рамках спільнот – це форма переходу від хаотичних міжособистих відносин до внутрішньогрупових. Соціальне коло спочатку інтегрує індивідів (представників популяцій –Л.Ч.) в певні соціальні групи. Лише тоді, коли група консолідована, індивіди усвідомлюють свою спільність як коло близьких або споріднених людей [3, 170].

Згідно з поглядами Г.Зіммеля, соціальне коло виникає внаслідок ускладнення взаємодій між соціальними групами, а також внаслідок поширення цих груп. [4] Як раз в цьому ми бачимо чинники переходу існування етносу від популяційної форми до спільності.

На відміну від невеликих первинних груп з належною їм монолітністю, спільноти уявляють собою гетерогенні утворення. Вони можуть включати в себе кілька груп та асоціацій. Найбільш потужні соціальні кола (напр. етнонаціональні спільноти) можуть поєднувати людей з різними інтересами. Тоді вони зберігають цілісність завдяки різним механізмам нейтралізації своєї гетерогенності

Але індивіди, які створюють спільноти, можуть мати інші міжгрупові зв'язки, займаючи відносно кожної окремої групи відносно незалежну позицію.

Зіммель порівнює два класи соціальних спільнот: 1) **взаємо проникаючих або кола які перетинаються між собою** (cross-cutting) - члени яких можуть не мати міжособистих відносин, поєднуючись на основі спільної соціальної належності (напр. гендер, професія, етнос тощо); 2) **концентричні кола** (concentric) які поєднують членів декількох груп при існуванні між ними безпосередніх міжособистих зв'язків. Обидва типи кіл інтегрують багато первісних груп, але відрізняються характером поєднання. [4,85].

Сучасний американський соціолог Пітер Блау пояснив сутність концепції Г.Зіммеля на прикладі першого класу спільнот: американські жінки службовці в італійському кварталі [5]. Коли гетерогенність спільноти зростає, це може заважати її інтеграції. Це приводить до того, що люди, бажаючи зламати ці бар'єри, створюють асоціації за межами своїх первісних груп : родина, сусіди, колеги тощо. Ми вважаємо це переходом розвитку етнонаціональних груп від спільноти до громади. Але певна етнонаціональна спільнота може поєднувати декілька громад.

Етнонаціональні спільноти, якщо їх розглядати як реально існуючі являють собою цілісне соціальне утворення, яке «може зберігатися протягом довгого часу й утримуватися різними механізмами інтеграції. Ними можуть бути: а) територіальна інтеграція; б) родинні зв'язки; в) економічна інтеграція за допомогою товарного обміну та ринку; г) політична інтеграція; д) культурна інтеграція, коли індивідів пов'язує в єдине ціле мова, символи, цінності, ритуали, історичні міфи; е) єдина освіта та виховання» [6,88].

Етнічна самосвідомість спільноти визначається особливостями структури і типом когнітивних, ціннісних, психологічних моделей та комунікаційних практик . В соціальних науках існує спільна думка, що етнічність за своєю природою є соціально культурним феноменом, який виявляється в сукупності певних характеристик и рис (атрибутивний аспект), внутрішньо групової і між групової взаємодії і відносинах (інтеракційний аспект, або Л.Ч. - функці-

ональний аспект) та індивідуальної і колективної ідентичності (суб'єктивно - символічний аспект) [7,32].

Усвідомлення своєї спільності як носіїв об'єктивних рис і є перехід до розвинутої самосвідомості і солідарності з собі подібними, конструювання «МИ», етнічної спільноти або нації. Комунікативні практики існують та закріплюються у назвах міст та селищ, іменах та прізвищах, самоетнонімах, семіотичних символічних системах.

Об'єктивні риси етносів в епоху постмодерну стираються і вони вже не такі однозначні. Перехід від об'єктивістського існування до усвідомлення спільності не тільки ознак, а також спільних інтересів, цілей тощо. Самоусвідомлення перетворює етноси з носіїв ознак в суб'єктів соціальної дії та історії. Це перехід від стадії популяції до спільноти, а потім громади або нації.

Показниками та характеристиками етнонаціональних спільнот можуть бути: стратифікаційний склад, соціально-професійний склад, ступінь згуртованості та частота внутрішніх контактів, ступінь етнічної самосвідомості, ступінь збереження та використання в життєдіяльності національної культури та побутових традицій (або ступінь асимільованості). Таким чином, **етнонаціональна спільнота** – реально існуюча соціальна група, яка є елементом соціальної структури суспільства і може бути суб'єктом громадянського суспільства. Вона поєднує об'єктивні риси з суб'єктивно символічними ознаками та усвідомленням своєї відмінності від інших етнічних угруповань (колективна ідентичність). Почуття безпеки у представників національних меншин тим вище, чим більше міжособистих та соціальних контактів зі «своїми» вона має та чим більше згуртована етнічна спільнота (дослідження автора статті).[8, 29-44]

Таким чином, головними ознаками етнонаціональних спільнот є: інтеграція, яка створюється на основі етнонаціональної культури; система соціальних відносин та контактів; почуття солідарності та взаємної відповідальності. Спільнота --відкрита система для відносин зі «своїми» і з «іншими».

Громада відрізняється від спільноти рівнем суб'єктності та іншою природою відносин її членів. Автор вважає, що на рівні громади відносини набувають інституціонального і організаційного статусу, на відміну від спільноти, де вони мають неформальний характер.

Етнонаціональні громади - це інституціональне, соціальне-політичне (загально соціетальний рівень) або територіальне (локальний рівень) об'єднання реально існуючих етнонаціональних спільнот з метою захисту своїх прав та інтересів, збереження етнокультурної ідентичності, та представництва в органах державного та місцевого управління. Тому громади створюють етноси, які чисельно невеликі і не відносяться до домінуючого етносу країни, але згуртовані в спільноті. Наявність спільноти є умовою створення громади. В той же час, коли спільнота не відчуває загрози, вона не переходить до цього рівня дії.

В епоху глобалізації та постмодерна *громади створюються як інституціональна форма функціонування спільнот як суб'єкта соціальної дії*. Це загальна тенденція, яка стосується не тільки етнонаціональних спільнот, а також територіальних, релігійних тощо. Коли спільнота усвідомлює загрозу свого існування, або своїм інтересам в сучасному або майбутньому, - вона створює організації для запобігання негативним явищам. Метою цих дій можуть бути лише задоволення культурних та релігійних потреб, які відрізняються від культури титульного етносу або держави, або запобігання асиміляційним тенденціям. А можуть бути і соціально-політичними: наприклад, представництво в органах влади пропорційно своєму представництву в складі громадян країни. Залежно від статусу етносу в країні етнонаціональні громади функціонують як:

- земляцтво або діаспори для іммігрантських етнонаціональних груп;
- культурно-національне товариство (громада, спільнота) для національних меншин;
- культурної автономії для корінних народів з відповідними органами керування

Інша типологія моделей етнічних громад базується на комплексному критерії : розмір, склад, ступень згуртованості в громаду всіх членів спільноти і популяції, наявність спеціалізованих організацій та керівних органів, задач, які офіційно проголошені. В своєму дослідженні єврейських громад Сходу України в середині 90-х рр. ХХ ст. автор розподілив їх на такі моделі: атомарні (центристські), функціональні (демократичні) та плюралістичні.[3]

За часи державотворення в Україні етнічні громади пройшли кілька етапів розвитку. Перші стихійні етнічні угруповання простих громадян та інтелігенції, які мали назву : «Товариства певної культури і мови» (1986-1990рр.) (української також) швидко переростали в політичні та національно - територіальні громади на другому етапі (1991-1997р.р.). Хоч державні органи відмовляли в реєстрації як громад всім, крім релігійних об'єднань. Паралельні структури одного і того ж етносу на однієї території створені в те часи, існують і зараз і роз'єднують без того не чисельні етнічні меншини на 3-5 організацій у кожному місці. Впливав також і закордонний фактор (спонсорські кошти) та амбіції лідерів, їх бачення задач організації. Третій етап (1998-2005 рр.) характеризується структуризацією громад: були створені окремі органи з певними функціями (освітні, культурні, релігійні, благодійні та ін.). Причому ця діяльність стимулюється і контролюється державними відповідними органами.

В соціальних і етнополітичних дослідженнях прийнято виділяти: локальні (територіальні громади) їх межі співпадають з межами спільнот, регіональні або загальнодержавні дегітальні (символічні) громади. Автор вважає недоцільним останні відносити до громад. Більш доречно вважати їх етнічними мережами або співтовариствами, асоціаціями територіальних етнічних громад і спільнот. Етнічні, релігійні, територіальні громади можуть розглядатися як мережі спільнот громадянського суспільства. Добровільна і свідома участь в них є головним принципом.

В етнології та етносоціології виділяють чотири концепції про природу та механізму розвитку етносів та націй: примордіалістська, конструктивістська, інструментальна та дескриптивна [9, 50-73]. Дискусія , що триває багато років і

зосереджена на виявленні теоретико-методологічних вад кожної концепції, не враховує, що кожна концепція має своє операційне призначення, за яким вона втрачає свої пояснювальні можливості. Ці концепції розкривають різні аспекти, сторони етногенезу: популяційні процеси відображає примордіальні парадигма, становлення етнонаціональних спільнот - конструктивістська, інструментальна доречна при аналізі діяльності громад, а дескриптивна - продуктивна при вивченні мережі етнічних співтовариств глобального сучасного простору. Різниця також у ступені зрілості та стадії існування етносу: або як носій об'єктивних рис та ознак (популяція), усвідомлення спільності яких конструює з етнонаціональних утворень суб'єктів соціальної дії, тоді етнос вже стає спільнотою і громадою.

Також опираючись на сучасну класифікацію суб'єктів соціальної дії, можна говорити, що етнонаціональна група як популяція є учасником історичного процесу, етнонаціональна група як спільнота є актором історичного процесу, а етнонаціональні групи об'єднані в громади – це агенти історичного процесу.

Відмова від механістичного та технократичного підходу до вивчення соціальних явищ та процесів, повернення до органічного погляду сприяє більш продуктивному їх аналізу. «Соціальна фізика» (О.Конт) з явними дискретними межами змінюється на хімічні процеси органічного синтезу і спонтанної дистиляції, каталізатором яких виступає багатополлярна і полікультурна мультидинамічна сучасна соціальна дійсність. Збереження етнонаціонального культурного різноманіття головний виклик сучасності та головна умова майбутнього розвитку країн та людства в цілому. Це вже не теоретичні суперечки між прихильниками мультикультуризму або етноцентристської ідеології* у процесі державотворення, а об'єктивна необхідність.

З проведеного нами теоретико-методологічного аналізу можна зробити такі висновки:

1. Спираючись на Г.Спенсера, можна стверджувати, що етнос - це соціальний організм, що природно формується та розвивається у двох взаємопов'язаних

процесах: внутрішньому ускладненні і розвитку та інтегруванні з іншими етносами в різні державні утворення. Етнос культурно – психологічна спільно

* Остання притаманна «запізнівшимся» народам (термін Г.Федотова, 1930pp.) бо часи національної держави закінчились в епоху модерна.

та, а нація – політико - ідеологічна спільнота. Етнічна єдність є запорукою виживання у природних та історичних умовах, вона є засобом адаптації та розвитку соціального організму у різні часи.

2. Популяція, спільнота та громада –це не окремі стадії, які змінюють одне одну в процесі етногенезу, а сумісні процеси внутрішнього саморозвитку, які виростають один з одного, зберігаючи свій вплив та дію в нових соціальних умовах. Вони відрізняються характером та суттю зв'язків, які поєднують людей в етнонаціональні групи та ступенем свідомості своєї належності до них.

3. Етнічні групи розподіляються на популяції по формальних механічних ознаках (родовід, походження, антропологічні риси) з їх гомогенними і змішаними шлюбами, стійким ядром популяції і дифузними краями. Етнічні спільноти слід розглядати як окремі культурно-психологічно визначені різновиди людства, які мають ще підвидове різноманіття (субетнічне). Етнічні громади є інституціональною формою легітимного існування та дії етнічних спільнот в сучасному мультикультурному просторі.

4. Збереження етнокультурного і субетнічного різноманіття є запорука ефективного розвитку суспільства. Етнічні громади - рівноправні суб'єкти громадянського суспільства в Україні, метою яких є збереження цього етнокультурного різноманіття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чернова Л.Є. Поля сенсу та співзвучність понять «Етнічність» і «Національність»//Державна етнонаціональна політика : правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Запоріжжя., - ЗНТУ,-2005,- с.67-72;

Чернова Л.Є. Етнос як засіб існування людських спільнот // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. т.1- Харків - 2006 р.- с.280-285

2. Сміт Е. Національна ідентичність. Переклад з англ. - К.: Основа, 1994
3. Социологическая концепция Фердинанда Тенниса // *История буржуазной социологии XIX — начала XX века / Отв. ред. И.С.Кон. — М., 1979.*
4. Зиммель Г. Проблемы социологии. Социальная дифференциация. Социологически-психологические исследования // *Избранное. — М., 1996.*
5. Blau P.M. Multilevel Structural Analysis // *Social Networks*. - 1993. - № 15. -Р. 201-215.
6. Шадсон Н. Культура и интеграция национальных обществ// *Международный журнал социальных наук* -1994- №3(6)-с.79-88.
7. Зубенко А.С. Взаємодія особистісної та соціальної ідентичності (соціально філософський аналіз)// *Автореф. Дис...канд..філософ.наук: 09.00.03;Харків.ун-т повітр.сил.- Х.,- 2005*
- 8.Л.Чернова. Перспективы возрождения еврейских общин в Восточной Украине. Днепропетровск, - Призма- 1996 - с.69-71.
9. Арбеніна В.Л.Етносоціологія. Навчальний посібник. ч.1 - Х: Харківський національний університет ім. В.Н. Карабіна.-2004.

Надруковано Вестник ДНУ. Серія: філософія, соціологія, політологія. Дн-к, 2007, №16, с.234-241